

ZSENGE TERMÉS

Iskola Alsórácegres-pusztán¹

Miért választottam ezt a témát? A XXI. században élek, városi iskolába járok, de érdekel a múlt, milyenek voltak régen az iskolák, mit tanultak a diákok? Tolna megyében lakom, Szekszárdon. Tőlünk kb. 50 km-re Alsórácegres-pusztán található egy iskolamúzeum. Utánanézem az iskola múltjának, barátommal elolvastunk néhány könyvet, a levéltárban néhány régi újságot, tanfelügyelői jelentést. Gyermekkoromban olvastam Móra Ferenc: Kincskereső Kisködmönét, később Tömörkény novelláit, majd Illyés szociográfiáját, a Puszták népét. Szeretném ismereteimet megosztani.

A Tolna megyei Közlöny 1877. évi február 4-i számában a következőket olvashatjuk: „Gróf Apponyi Sándor a rácz-egresi pusztán tanítói állomást alapított, még pedig olyan fizetéssel, melyből a tanító nem csak teng, hanem tisztességesen meg is élhet. Kívánatos volna, ha a földesurak utánoznák e szép példát, mert az csakugyan elszomorító dolog, hogy a pusztai cselédek gyermekei a legnagyobb részben minden iskoláztatás nélkül nőnek fel.” Ki is volt az iskola alapítója, gróf Apponyi Sándor?² Dr. Töttös Gábor, neves szekszárdi helytörténész könyvében, a Rejtett értékeinkben³ emlékezik meg róla.

Az iskola vidéken párját ritkítja, valóban kiemelkedett a környék iskolái közül. Alapterülete több mint 50 m²-es, ablakai nagyok. A mennyezetgerendákat – melyek a mai napig tartják a tetőt – kettő kivételével Ukrajnából hozatta a gróf. A hatalmas fenyőket ott vágták méretre. Az iskolaterem végén egy kettős ajtó mögött a mai napig egy kis kápolna van, s szombat esténként templommá alakították az iskolát, csak a padokat kellett megfordítani. A tanítói lak is korszerűbb volt a szokásosnál, majdnem 100 m²-es. Két szoba, konyha, előszoba, kamra tartozott hozzá. A tanító lakáskörülményei tehát sokkal jobbak voltak, mint a pusztán élő cselédké, akik hosszú cselédházakban éltek két-két szoba közt egy közös konyhával.

A jövedelmi és egzisztenciális különbségek azonban nem voltak nagyok a tanító és a pusztai cselédemberek között. Vadas Ferenc, Tolna megye már elhunyt helytörténésze, múzeumigazgatója Illyés Gyula első iskolája című könyvében⁴ összehasonlítja Barkóczi József rácegresi szekeres-béres és Greksa Antal tanító – őt hívja Illyés a Puszták népében Hanák bácsinak – egy évi, 1894-es bérét, járandóságát. A tanítónak több volt a pénzbeli járandósága 260 Ft-tal – ez búzára átszámítva 18 mázsa –, ám ugyanannyi illetményföld (1200 öl), kert (200 öl), tűzifa (6 m³), illetve meg. A pusztai hierarchiában a tanító rangja kb. a segéd tisztével volt azonos. Greksa Antal egyik utódától, Győrffy János Aladártól el is várták, hogy gazdatiszti feladatokat végezzen. Igaz, hogy ezt nem a nagyműveltségű tudós, Apponyi Sándor kérte a tanítótól, hanem rokona, Apponyi Géza. Némely tanfelügyelői jelentés arról szól, hogy iskola-időben sem a gyermekek, sem a tanító nem tartózkodtak az iskolában, hanem a határban dolgoztak. Apponyi Sándoron kívül egyébként sem rajongott az iskoláért szinte senki. Hasznat nem hajtott, a szülőknek fel kellett ruházni a gyerekeket, sőt még tandíjat is kellett fizetni – nem tudom miből tellett a pusztai cselédeknek rá? – és a gyerekeket iskola-időben dolgoztatni sem lehetett az otthoni kertekben vagy az illetményföldeken.

Mikor azt említettem, hogy kivételes helyzetben voltak a rácegresiek Apponyi által, akkor engedjétek meg, hogy egy másik Tolna megyei pusztai iskolával, a pusztahencseivel hasonlít-

¹ A X. Ifjúsági Honismereti Akadémián Székesfehérvárott, 2005. november 5-én elhangzott előadás szerkesztett szövege. (Szerk.)

² Apponyi Sándorról bővebben lásd Bai József írását a szám 71. oldalán. (Szerk.)

³ Dr. Töttös Gábor: Rejtett értékeink. Illyés Gyula Megyei Könyvtár. Szekszárd 1995.

⁴ Vadas Ferenc: Illyés Gyula első iskolája. Béri Balog Ádám Megyei Múzeum. Szekszárd 1987.

sam össze. Bár Bartal János középhencsei földbirtokos 1200 négyszögöl területet felajánlott birtokán iskolának, ám ezért a földterületért a faddi előjáróságtól pénzt kért. Az előjáróság felkérte a pusztai lakóit, hogy ingyen, közösségi munkával építsék meg az iskolát. Az építkezéshez szükséges anyagokat is csak nagy nehézség árán tudták megvásárolni. Kölcsönöket vettek fel és évekre eladósodtak. 5% pótdát vetettek ki, ám sem ez, sem a tandíj nem volt elég a tanító bérére. 1887-ben így folyamodnak a vallási és közoktatási minisztériumhoz:

„Hencsei pusztá lakossága igen megszorodott, az előző évi népszámláláskor a lakosság száma elérte a 356-ot ... tanköteles gyermek pedig van 58. – Továbbá előterjesztjük, hogy a pusztán iskolai alap nincsen; az iskola telket az egyik birtokos ajándékozta, az iskolát és a tanító lakot pedig a pusztai lakosok és birtokosoknak ingyenes kézi és igás munka általi hozzájárulásával a község építette és erre fordított költségekből, melynek egy részét kölcsön útján szerezte be, 360 forinttal még most is adós; ... a fenntartási költségek fedezésére pedig csak is a pusztá egyenes állami adója után kivetendő 5%-os pótdát és az iskolába járó gyermekek utáni befolyó tandíj fordítható, mely együttvéve a költségvetés adatai szerint évente csak 74 krt tesz ki. ... Az iránt esedezünk a Nagyméltóságú Magyar kir. Vallás és közoktatásügyi minisztérium előtt, kegyeskedjék az iskolát állandóan oly mérvű segélyben részesíteni, hogy az által a tanítónak 360 forintban megállapított évi kézpénzt fizetni tudjuk... Mely ebbeli alázatos kérelmünk megújítása után mely tisztelettel vagyunk.”

Szerencsére a minisztérium kedvezően döntött. Az első pusztahencsei iskola állami segélyes népiskola lett. Maga a tanterem alacsony és sötét – két kicsi, keskeny ablaka volt. Az út sáros, hepehupás. Hiányoztak a szemléltető eszközök: számológép, földrajztérkép, mértékjelölő transzparens – erre végképp nem telt a szegény embereknek.

E kis kitérő, párhuzam után visszatérek a felsőrácegresi iskolához. 1878 januárjában szentelte fel Forster Ernő pápai kamarás az új tanítói állomást. Beszédében lelkesen buzdította a szülőket gyermekeik valláserkölcös nevelésének szent kötelmére.

Ki felügyelte a rácegresi iskolát? A katolikus iskolák közigazgatásának alapsejtjei, önkormányzati szervei az iskolaszékek voltak, amiket demokratikusan választottak. Rácegresen nem volt iskolaszék. Hiába kéri sok ideig az egyházmegyei tanfelügyelőség, az iskolát a pálfi plébános felügyeli. „A plébános a tanulók felett közvetlen felügyeleti jogot gyakorol, azoknak tanítási nevelési módszerét, vallási és nemzeti szellemét, erkölcsét, társadalmi életét és működését figyelemmel kíséri.” Hasztalan az egyházmegyei tanfelügyelőség kérése, a pusztának nincs szüksége a nagytiszteletű testületre, sem működésére; sehogy sem illene a megszokott képbe. Még elgondolni is képtelenség, hogy egy semmilyenesincs cseléd beleszóljon az urak dolgába, hogy egy ökröket hajtó béres intézőjével egy tálból cseresznyézzék. Logikus a következmény: választott testület híján megnő azok szerepe, akik az önkormányzatot pótolják, a plébánosé is, aki a tanügyi hierarchiában egyébként is magas poszton áll, az egyházmegyei főtanfelügyelő, a kerületi tanfelügyelő után rangsorban a harmadik helyen. Feladatainak sokrétűségét és hatalmának nagyságát a következők sejtetni engedik:

A plébános „a tanítók fölött közvetlen felügyeleti jogot gyakorol, azoknak tanítási-nevelési módszerét, vallási és nemzeti szellemét, erkölcsét, társadalmi életét és működését figyelemmel kíséri. Gondoskodik arról, hogy a tanító óráit el ne hanyagolja, vagy el ne mulassza. A tanítónak egyszerre 3 napi, egy évben 8 napi, tanulónak 1–3 napi szabadságot, illetve szünetet adhat. A tanító enyhébb jellegű betegség esetén 8 napi szabadságot adhat neki, de jogában áll orvos igénybevetelével a betegség valódiságáról meggyőződést szerezni. Ha szimuláció bizonyulna a tanítóra, vagy hogy baja erkölcsstelen életmód folytán származott, az egyházmegyei hatóságnál azonnal feljelentést tesz, és az orvosi vizsgálat díját, valamint az orvosi bizonyítvány kiállítási költségét a hamis úton járó tanító, ellenkező esetben az egyházközségi pénztár viseli. A tanítás sikeres eszközölését tekintve az egyes osztályokat ok- és célszerűen, a tanítókkal egyetértve beosztja, és a használandó tankönyveket megállapítja. A vallásosság és példandás magának a plébánosnak is szigorú erkölcsi kötelessége lévén, minden erejével odahat, hogy a tanítók húsvéti gyónásukat saját lelkiük üdvösségére és a gyermekek meg szülők épülésére ájtatosan elvégezzék. A gyermekeket nemcsak karácsonykor és húsvétkor, hanem az iskolai év folyamán többször is vezesse előzetes gyónás után az Úr asztalához. Nem szabad megfélekedni a községi árvák és lelencek vallásos neveltetéséről és rendes iskolázottságáról sem, nehogy ezek testi és erkölcsi elhagyatottságban a züllés útjára lépjenek.”

Az iskolában nagy fegyelem volt, a tanítónak engedelmeskedni kellett. Ha ő nem volt ott, a vigyázó ügyelt a rendre. A katedrán ott volt a mogyorófa pálcá, amellyel a renitenseket büntették.

Ezek a századforduló körüli tanyasi tanodák munkaiskolák voltak a szónak abban az értelemben is, hogy a fizikai munkának, ha nem is a szeretetére, de szükségességére neveltek. Ekkortájt még nem voltak megfelelő gyakorlóterületek az oktatási intézmények birtokában, de nem is nagyon volt szükség ilyenekre, mert pótolta a hiányt a tanítókert. Itt mindenféle munkát lehetett összel és tavasszal, esetenként még nyáron is végezni, s a tanulók a ház körül is tudtak segédkezni: *„Mi fiúk párosával közrefogtunk egy-egy kannát; s vidáman „eszméket” cserélve elcsúszkáltunk a pusztá-kütag. Négy-öt fordulóval megtöltöttük a konyhában álló nagy szapulókádát a kertben három hordót, amelyből aztán a vizet a lányok a méhek vékony vályucskáiba és a paradicsomágyak ötletes csatornáskáiba továbbították. Hanák bácsi ugyanis kitűnő minta-kertész volt s megyszerzte híres méhészt. A gyermekek másik csoportja eközben megetette a sertéseket és baromfiakat. A követező kis különítmény kukoricát morzsol. A favágító körül is foglalatostokdát néhányan, kellellenül, mert ezt senki sem szerette. De az egyik csoportból a másikba csak engedéllyel lehetett átlépni; rend volt. Reggeli tevékenységünk befejezése után Hanák bácsi csaknem mindennap megjelent a teremben, ahol addigra, 9–10 órára mind a hat osztály egybegyűlt.”* – írja Illyés.

A rendszeres kerti és ház körüli tevékenység mellett a rácegresi gyerekek (mai szóhasználatl) üzemi gyakorlatokat is végeztek. Bizonyos munkákra, bab- és lencseszemzésre, repabogárszedésre az ő fűrgé ujjai és hajlékony derekuk bizonyult a legalkalmasabbnak. Munka volt ez a javából, ismerkedés a jövővel, az étellel. Itt nem illett iskolás módra viselkedni, felhorkanni egy goromba szóra, jajgatni egy-egy pálcasuhintásra, mert a földéken a tanító helyett az uradalom parancsolói vezényeltek, s nekik – csakúgy, mint édesszülőiknek – „kifogás nélkül” engedelmeskedni kellett akkor is, ha egész napi munkájukért semmit, vagy csak néhány fillért kaptak.

Az alsórácegresi iskola tantermében az 1890-es, az 1900-as és 1920-as években hat osztály tanult. Egy padban négy tanuló ült, két padsor volt, egyikben a fiúk, másikban a lányok ültek. Az első tanítót Mihálovics Dénesnek hívták, az első ún. próbatétel, vagyis vizsga az ő nevéhez fűződik. 1878 júniusában a gróf, neje és édesanyja is megjelentek, a Tolnamegyei Közlöny szerint: *„A gyermekek minden tantárgyból jeles felelete s meglepő előmenetele örvendetes hatást gyakorolt a jeles vendégekre. Mihálovics Dénes úr ügybuzgalmaért méltó elismerésben részesült. Ezt az elismerést készpénzben is kifejezte a gróf. s a gyermekek is örültek, mert Apponyi Rudolfné, Sándor gróf édesanyja és Eszterházy Alexandra, a neje a vizsga végén ruha és készpénzsegélyt osztott ki közöttük.”*

Jó néhány évvel későbbi vizsgáról is maradt fenn említés a palfai plébániai irattárban. Tanúsága szerint az akkori tanító lóvá tette Apponyi Károly grófit. A falu plébánosa szerint a vizsga látszat volt, mert a tanító nem javította ki a hibás szorzásokat és átváltásokat, csak akkor dorgálta meg a tanulókat, ha nem válaszoltak a kérdésre. 1 dm^3 -t 5 cm^3 -re saccoltak. A plébános szerint „egy hét alatt akkor is lehet kitűnő vizsgát előkészíteni, ha a tanító az egész év folyamán úgyszólván semmit sem dolgozott.” Azért a gróf sem lehetett kiemelkedő tanuló matematikából, ha nem vette észre ezeket a hibákat!

Mihálovics Dénes után Hall Viktor, Fetzer Mihály tanítottak Rácegresen, majd Hanák bácsi, azaz Greksa Antal került a katedrára. Rá emlékezik Illyés a Puszták népében. Greksát rebellis szelleme miatt büntetésből helyezték a Felvidékről a kis pusztai iskolába. Itt is megőrizte rebelliségét, mert azzal kezdte tanítói pályafutását Rácegresen, hogy felszámolta azt a gyakorlatot, hogy a katedrára ültette az intéző gyermekeit mintegy elkülönítve őket a cselédgyerekektől! Greksa szerint a diákoknak szépen egymás mellett a helyük a padokban. Mondanom sem kell, hogy nem is lett az uradalom kedvence, és mindenféle pótvárándóságtól meg is fosztották. Illyés írja, hogy Greksa ezt úgy pótolta, hogy méhészkedett.

A tanító az oktató, nevelői feladatain túl a település kulturális életéért is felelt. Munkáját nehezítette, hogy a pusztai cselédek nagyon nehéz anyagi viszonyok között éltek. Az iskolai mulasztások zöme a hiányos öltözet miatt keletkezett. A diákoknak nem volt téli ruhája, cipője. Ha a tavaszi munkák közeledtek, a gyerekeknek is dolgozni kellett. Voltak olyan családok, ahol a gyerekek szinte egész évben hiányoztak, mert napszámba adták őket, de a tanítók a legkritikább esetben tettek feljelentést. Az oktatás egész napos volt, délelőtt és délután is volt tanítás. Közben a diákok nem mentek haza – több kilométert kellett volna gyalogolniuk, ám ennyivalójuk sem nagyon volt. A fűtésről úgy gondoskodtak, hogy minden tanulóknak néhány hasáb fát kellett vinnie a hóna alatt az iskolába.

A demokratikus szellemű Greksa nyugdíjba vonulása után a Szekszárdon született, tehetős Győrffy János Aladár lett a rácegresi tanító 1910-ben. Sajnos az 1910–1920-as években több más iskolához hasonlóan, a rácegresi is renoválásra szorult. A padokat gyalulni kellett volna, a falakat meszelni, a kevés felszerelés egyrészt megkopott, másrészt elavulttá vált. Hasonló derült ki a pusztahencsei iskoláról is: az 1921-ből fennmaradt tanfelügyelői jelentés az írja, hogy „az épület és berendezéseinek állapota a korábbihoz képest kedvezőtlenül megváltozott, a mellékhelyiség elhanyagolt lett, a gyerekek tanszerei egyre hiányosabbak, a szülők gyakran az irkát sem tudják megvásárolni, a tavaszi és őszi munkák gátolják az iskolalátogatást. 1921 februárjában a gyerekek háromnegyede nem volt jelen a tanítási órákon.”

Az 1920-as évek elejétől ezen gondokat orvoslandó Klebelsberg Kunó kultuszminiszter kezdeményezésére új, az eddigieknél összetettebb népiskolai program bontakozott ki Magyarországon. A tervezet célja az volt, hogy a mezőgazdaságban dolgozó népesség számára az egész ország területén népiskolák létesüljenek, a már meglévők megújuljanak, átépüljenek. Minderről törvényt is hoztak, az 1926. évi VII. törvénycikkelyt. Az országban kötelezték a hatóságokat vagy a földbirtokosokat, hogy iskolákat alakítsanak, a régieket korszerűsítsék. Az új épületek a legkorszerűbb típustervek felhasználásával készültek. A termek tágasak voltak, az ablakok nagyok. A falak téglából készültek. Az országot 5 km sugarú körökre osztották, s az iskolákat eszerint kellett felépíteni, avagy a meglévőket korszerűvé tenni. 1926-tól 1929-ig ötezer népiskolai tanterem és tanítólakás épült Magyarországon.

A pusztahencsei iskolát ekkor szinte teljesen felújították és a rácegresit is korszerűsítették.

Ki volt ez a kiváló kultúrpolitikus? Klebelsberg Kunó (1875–1932) jogtudományi tanulmányokat folytatott a budapesti, müncheni és berlini egyetemen, majd a párizsi Sorbonne-on hallgatott államtudományt. Tisza István 1914-ben államtitkárrá nevezte ki. 1921-ben rövid ideig belügyminiszter volt, majd 1922-től 1931-ig a Vallás- és Közoktatásügyi Minisztérium élén állt. Kulturális politikájának egyik vezérmotívuma volt a magyar néptömegek műveltségi színvonalának emelése. Tervei között szerepelt a tankötelezettség 14 éves korig való felemelése, ám ennek feltételei ebben az időben még nem voltak meg. Fontos szerepet szánt a tanítóknak. 1925-ben elmondott parlamenti beszédében egy idealizált tanítóportrét vázolt fel: „Olyan tanító karra van szükségünk, amely szereti a falut. Ha egy fiatal tanító élete párjával derék, házi-as lányt választ, aki szerető szívvel osztja meg vele életét, akkor ez a tanító nem fogja magát elhagyatva érezni, mert a tanya népében jóakarató barátot fog találni. Nem úgy képzeltem, hogy csak a tankötelezettekét oktassa, hanem a népnek igazi barátja, lelke legyen a tanító.”

Bár a húszas években felújították az iskolát, ám a tanító, Győrffy János öttagú családját szinte a lehetetlennel határos módon tudta fenntartani. Nehéz helyzetét súlyosbította, hogy a tanácskormány idején kiutalt és 1921-ig folyósított segélyeket vissza kellett fizetnie, mert a vármegyei tanfelügyelő a „kommunizmus idejében” utalványozott összegeket törvénytelenek tartotta.

Az 1930-as években sem nagyon változott a tanítás rendje a pusztai iskolában. Még mindig hat osztálynak magyaráz felváltva a tanító, akiknek nem magyaráz, azok feladatot oldanak meg. Hetente négyszer van délelőtt és délután is iskola. Az alapításkor taneszközökkel dúsan felszerelt intézménybe látogató tanfelügyelők mind több és több hiányosságot tárnak fel. Berze Nagy János jeles néprajzkutató (királyi tanfelügyelő) az alábbi levél megírására kényszerült:

2027 szám

A főltiszt. Róm. Kath. Lelkészi hivatalnak, Pálfa.

A rácegresi róm. kath. iskola meglátogatása alkalmával tapasztaltatott, hogy az iskola árnyékszéke sem erkölcsi, sem közegészségügyi tekintetben nem megfelelő; továbbá, hogy az iskolai padok fedőlapjai az írást és rajzolást erősen gátolják.

Felkérem a főltisztelendő lelkészi hivatalt, mint a nevezett iskola iskolaszéki elnökségét, szíveskedjék mielőbb intézkedni, hogy az árnyékszékszek teljesen újonnan építtessék s 2, egymástól rekesszel elkülönített részre osztassék, továbbá, hogy a padok fedőlapjai simára gyalultassanak.

Intézkedése eredményét szíveskedjék hozzám bejelenteni.

Szekszárd, 1921. május 24.

Dr. Berze Nagy János
kir. tanfelügyelő

A tanterem havonta felsúrolandó!

Úgy tűnik, hogy a néphagyományok és a népművészet nagyhírű tudorának – aki első állomáshelyétől, Lugostól, Kolozsvár, Nagyenyed, Csíkszereda és Pancsován át hosszú utat tett meg Szekszárdig – itt tartózkodása másfél éve alatt nem nyílt alkalma a dunántúli pusztá természetrajzát mélységeiben megismerni, mert különben hogy hitte volna, hogy az uradalmi iskolának iskolaszéke van. A padok gyalultatását nemcsak a vármegye, hanem az egyházmegyei főtanfelügyelő is szorgalmazza, nyilvánvalóan azért, mert a diákszemből elő-előkerülő bicskák maradandó nyomokat hagytak a puha fenyődeszkákon. – Apáik a járomfa hajlatait díszítették, szabad idejükben botokat, tükrösöket faragtak, ők egyelőre padokat.

A padok rendbe hozása mellett újra meg újra felvetődik a tábla átfestése és a kályhák javítása is. A felügyelők rosszzallják (többször kifogásolják) a köpöcsészék hiányát. Miért? Mert Petőfi jóvoltából hiába esett „égi fény” a költészet ragyogó felhőin vonuló tuberkulitikus állatokra és béresekre, a fertőzés veszélye valóság maradt; a magyar népbetegségnek nevezett tüdővész mind nagyobb számban szedte a pusztán lakók között áldozatait, még azokon a helyeken is, ahol a köpöcsészék – naponta öblítve és tiszta vízzel felöltve – a köpködők és köhészélők rendelkezésére álltak.

A tankötelesek létszáma ingadozott, de néhány év átlagában hét évtizeden át alig változott. A pályán 42 évig működő Greksa Antalnak – ha valamennyi 6–12 éves gyerek rendszeresen jár – 37 fiút és 36 lányt kellett volna 1908-ban tanítani (az elsősök között Illyés Gyulát is). A harmincas évek végén, a negyvenes elején 55–87 között változott a mindennapi iskolába járásra kötelezettek száma. A tanítványok fele bejáró volt, a környező majorokból gyalognak be naponta, hiszen uradalmi a határ, ameddig a szem ellát, az Apponyi grófoké. Az 1941–42-es tanévben: Alsórácegresről (3 km) 20-an, Újmajorból (2 km) 11 –en, Hatalaházáról (3 km) 3-an jártak. A hatékonyabb nevelőmunkát a fluktuáció is nehezítette. Az évenkénti cserélődés a tanulók egynegyedét is érinti. Az 1939/40-es tanévben 15 tanuló távozik, 10 érkezik; az év végi összlétszám: 55.

A rácegresi római katolikus uradalmi népiskolának az alapítástól kezdődően 1945-ig három kegyura volt; az első harmincöt évben a tudós Apponyi Sándor; tőle vette meg Alsó- és Felsőrácegres birtoktesteit (kastéllyal, iskolával együtt) unokatestvére, Géza; a harmadik kegyúr az ő halála után, 1929-től kezdődően fia, Károly. A második világháború alatt németek is, oroszok is használták hadicélokra az iskolát, melynek eredményei a betört ablakok, ajtók, a leszakadt mennyezet, a megrongált padló, az eltűzelt bútortazt.

1945 után a fő kérdés, ki viselje az iskola költségeit, amit eddig az uradalom adott? Bízánk az iskolafenntartást az államra vagy maradjon az egyház tulajdonában? Egyáltalán ki jogosult a döntésre olyan helyen, ahol emberemlékezet óta nem volt választott iskolaszék, sem egyházzilag kinevezett gondnokság? A régi hierarchia – melynek nemcsak a parancstovábbításban alakultak ki szabályai, hanem évszázadok alatt még abban is, hogy a szidalmak miként jussanak az ispántól a gazdán, elsőbárasen át az ökröket hajtó cselédig – összeomlott. Egyetlen életképes szervezet működött: a földosztó bizottság. Ennek tagjait kéreti hivatalába 1945. október 13-án a sárszentlőrinci főjegyző (közigazgatásilag Felsőrácegres 1967-ig Sárszentlőrínchez tartozott), hogy döntsenek iskolafenntartás kérdésében, nyilván abból a nagyon is logikusnak tűnő felismerésből, hogy akik a grófi földeket s javakat szétosztották, illetékesek az iskola sorsának meghatározásában is. A nagy fontosságú értekezleten megjelenik a járási főjegyző is. Baranyai Ernő pálfai plébánost nem sikerült meghívni, mert bizonytalan időre ismeretlen helyre távozott.

Miután a többségi véleményt Major Imre, a községi földigénylő bizottság elnöke is magáévá tette, és jóváhagyó aláírásával a püspöki általános helynök is szentesítette, a volt uradalmi iskola a rácegresi egyházközség tulajdonába került, egyelőre formailag, tekintve, hogy az alakuló közgyűlés összehívására 1946. május 1-jén került sor; létrehozását az iskolai ügyek intézése sürgette. *„Az egyházközség területe addig terjed, amíg ősidők óta a rácegresi iskolába járnak a gyerekek: Alsó- és Felső Rácegres pusztá, valamint Újmajor lakott helyekre.”*

Tennivaló akadt bőven! A tanítónő hónapokon át nem kapott fizetést, a gyerekek 90%-ának ruházata hiányos, tanszerek, tankönyvek nincsenek, a háború szele, nemcsak a bútortazt tetete tönkre, kisodorta a falból még a szögeket is. Mindennel szűkösködni kellett, de tenniakarásból nem volt hiány: összetákoltt padokkal s egyetlen táblával kezdődött a tanév

1945. szeptember 3-án, az intézmény 77 éves fennállása óta először nem hat, hanem hét osztályban működött (hetedikbe három tanulót iratnak be).

Az 1950-es években a Balogh házaspár tanított Rácegresen. 1955-ben még Rákosi Mátyás is meglátogatta az iskolát. Így ír erről Vadas Ferenc Illyés Gyula első iskolája című könyvében:⁵ „Rákosi „pajtás” közvetlen. – Elmondja a gyerekeknek, hogy ő is falun nevelkedett. Magát a tanulást ő sem imááda, de kötelességből csinálta.

– És ti hogy álltok ezzel? – Hogy telnek napjaitok? – Mivel játszatok? – Szeretnétek-e futball-labdát vagy biciklit kapni? – Záporoznak a kérdések, s maradnak válaszolatlanul, mert a tanulók nyikkanni sem tudnak. Torkukra ragad tüstént a szó, mihelyt felismerik, hogy az előttük álló köpcös, kopasz ember képe néz le a katedra megül rájuk.

A hallgatás a vendégeket különösebben nem zavarja, a váratlan látogatás békével és kölcsönös jókívánságokkal ér véget. Nyoma is marad. Balogh András kérésére a magas vendégek a haladási naplóba is beírnak. Rákosi ragaszkodik hozzá, hogy elsőként Dobi István írjon, ő az államelnök.

Mire a gyerekek riadtságukból fölocsudnának, a látogatók már az istállóban járnak, a téesz állatait szemlélik. Rákosi Mátyás, aki elégedetten távozott az iskolából, nemtetszését nyilvánítja azért, hogy az új gazdák által közönsbe vitt lovak és tehenek nem elég szépek és egyöntetűek.”

A nevezetes nap köré legendák szövődnek. Tóth Lajos úgy tudja, hogy a vendégeket az egyik család kacsapörkölttel kínálta meg; mivel a jövetelüket nem jelentette előzetesen senki, mit lehetett mást hamarjában készíteni. Évtizedek múltán idő és emlékek összerosódnak. Csányi László is ír róla,⁶ ő a következőképpen hallotta: „Rakodtunk a nagydorogi vasútállomáson, mert Pálfáról, Rácegresről oda vittük a terményt. Egyszer csak befut egy vonat. Különvonat – mondja (a mesélő) hangjában a régi izgalommal. – A vasutasok tudtak róla, várták is nagy készüllettel. De előbb autókat eresztettek le a nyitott teherkocsikból, aztán a vonat utasai is leszálltak, s be az autókba. Gyula bátyánk is köztük volt. Az autókba már nem láttunk be, mert mindet elfüggönyözték, de még aznap minden kiderült. Tudják, kik voltak? Gyula bátyánk lehozta Rákosit. Fölvitte a dombra, s megmutatta neki a pusztát, hogy itt tenni kell valamit, mert az emberek nem élhetnek tovább a régi cselédházakban. Mert mi akkor még ott laktunk.”

A rácegresi iskola ma múzeum, 1984-ben fogalmazódott meg az ötlet Vadas Ferencben és a Tolna megyei Béri Balogh Ádám Múzeum munkatársaiban, hogy Illyés volt iskolájából múzeum legyen. Néhány nappal ezelőtt ellátogattunk oda, a pusztába vezető úton szinte a madár sem járt. Aki meg akarja nézni az épületet belülről is, az a pálfai Polgármesteri Hivatalt, a Teleházat, vagy a nagyon kedves gondnokot, Szabó Jánosnét keresse, aki kinyitja a múzeumot, amit sajnos ritkán keresnek fel látogatók. A tanterem ma is őrzi a századfordulós hangulatát. A négyzetméteres padok több mint százévesek, a kápolnát restaurálták, visszanyerte eredeti színét és formáját. Ott áll a régi szeneskályha, a tábla, a számológép, a falon a régi óra-rend, a régi térkép. A tanítói lakban Illyés-emlékkiállítás található. Akinek kedve és ideje van látogasson el oda!

Felkészítő tanár: Dömötör Józsefné

Munk Tamás és Tancz Gábor

⁵ Ugyanott 63. oldal

⁶ Csányi László: Égtájak utassal. Béri Balogh Ádám Megyei Múzeum. Szekszárd 1987.

⁷ Vadas Ferenc: Rácegestől Párizsig. Wosinszky Mór Megyei Múzeum. Szekszárd 1992.

⁸ Tolna Megyei Levéltár tanfelügyelői feljegyzései.

A csongrád-vásárhelyi Károlyi-uradalom

A Károlyi – uradalom kialakulása és gazdálkodása 1848-ig

Károlyi Sándor 1709 óta birtokolta Vásárhelyt, de igazi „földesuraságát” csak Schlick Lipóttal kötött megegyezés évétől, 1722-től számítjuk. Az egyezés nem az eredeti Bercsényi-birtokra vonatkozott, hanem arra a csongrád-vásárhelyi uradalomra, amelyet Schlick Lipót kapott. Károlyi Sándor a hatalmas határt – Szegvár és Ányás kivételével – taksafizetés fejében a lakosság használatában hagyta. A szegvári Dóczi-kastélyt kijavították és gazdasági központ lett. A birtoklást követő években Károlyi folyamatosan emelte a taksát, pár év múlva pedig különféle címen lefoglalta Derekegyházat, Mártélyt, Kenyere és Ráros puszták felét, valamint Körtvélyes egy részét. 1727-ben a csongrádi uradalom megvásárolta Gyóját. 1738-ban a vásárhelyi bírák sérelmezik, hogy a földesúr Mágocsot egészében a maga számára kívánja lefoglalni.

Derekegyház nagyobb arányú fejlesztésére csak az 1760-as években került sor. 1765-ben a Kőrögy partján felépült a kétemeletes grófi kastély. A majorsági gazdálkodás azt a vákumot igyekezett kitölteni, ami a két parasztváros – Csongrád és Vásárhely – vonzásköre közt helyezkedett el. A majorsági központok – úgymint Felgyő, Szegvár, Derekegyház, Mágocs és Sámson – szinte összefüggő zónát alkottak. Károlyi Ferenc fő célja a mezővárosok taksás viszonyának a felszámolására irányult. 1756 után taksa helyett egyénileg adóztatta jobbágyait. Az úrbérrendezés idején 1192 jobbágytelek nagyságú területtel növelte az uradalmat.

Ekkor kerültek az uradalomhoz Csongrádtól a győjai, felgyői, újfalui majorok, valamint a fehértői, ellési és az újfalui kertészet. A vásárhelyiektől ekkor csatolta el véglegesen Újvárost, Tompahátat, Sámsonot, Batidát, Rétkopáncsot, Szikáncs nagy részét, valamint a földvári és a mártélyi kertészségeket. A csongrád-vásárhelyi uradalom a XVIII. század végén házasság útján is növekedett. Károlyi Antal feleségül vette Harruckern Jozefát, akinek a hozományához tartozott Szentes, Szentlászló, Bökény, Kiskirályság, Orosháza, Szénás, Csaba, Kondoros, Gerla, Vandhát, Csorvás, Kisapáca, Szentmiklós, Soprony, Megyer és két bécsi ház. Antal gróf 1791-ben meghalt, utána az özvegy igazgatta az egész birtokot, amíg fia, József nagykorú nem lett. A csongrád – vásárhelyi uradalom igazgatásában már a XVIII. sz.-ban is történtek változások. 1790-ben felállították a csongrádi kerületet, amelyhez a vásárhelyi uradalom és a csongrádi tiszttartóság tartozott. 1805-től a vásárhelyi uradalom része volt a kenyerei ispánság, amellyel együtt igazgatták a szikáncsi majorságot. A vásárhelyi kerület részei: vásárhelyi uradalom, a szentesi uradalom, a csongrádi uradalom, az orosházi uradalom.

A birtokosztás alapján indultak el a Károlyi-uradalmak a belterjesebb gazdálkodás útján. A körülbelül 3000-4000 holdas gazdaságok új gazdasági központot, majort kaptak. Megindult a fásítás, a korszerű talajművelés, a modern eszközök beszerzése és a takarmánynövények termesztése. Károlyi Sándor nemcsak a birtokok megszerzésében mutatkozott energikusnak, hanem a gazdasági élet megszervezésében is. A vásárhelyiek gazdaságához hasonló állattenyésztő majorságot hozott létre.

A cselédek, tisztek ellátására már a kezdet kezdetén bevezette a gabonatermesztést. Először csak néhány ekét követelt a vásárhelyiektől, de pár év múlva már 50 vásárhelyi eke szántotta a majorsági földet. A kezdeti időkben a majorsági gazdálkodás központja Csongrád volt, itt élt az alkalmazottak többsége. A gabonatermesztéshez szükséges munkaerő csak részben származott robotból. 1774-ben történt, hogy a vásárhelyiek megtagadták a robotot, ezért az uradalom pénzes munkásokat alkalmazott a termés betakarításához. Az 1820-as években a gabonatermelés fő területe a felgyői uradalom volt, ahol 1504 holdat fordítottak erre a célra. A szakszerűbb mezőgazdasági termelésre való törekvés együtt járt a bérmunka alkalmazásával. Megnőtt a majorsági cselédek száma. Vásárhelyen erkölcsi bizonyítványra volt szükség ahhoz, hogy a zsellérek elmehessenek a szomszédos uradalmakhoz. Károlyi Sándor állattenyésztő majorsága alapjait már a birtokba iktatása előtt kezdte lerakni. 1722 őszén leküldte nyakárolyi méneseit az Alföldre, és a gazdákra bízta azok kitelettetését. Jóságai számát úgy növelte, hogy a taksa egy részének fejében a jobbágyoktól állatokat fogadott el. Az állatállományt vásárlással is növelte, ugyanis a csongrádi ménesbe nápolyi és török ménlovakat hozott, a legszebb lovakat is elfogadta a vásárhelyi gazdáktól. A méhészetet is meg akarta hono-

sítani Károlyi Sándor. A XVIII. században a szarvasmarha tenyésztése hozta a legtöbb jövedelmet. Meg kell említeni a juhászatot is, ami a kenverei uradalomban kapott helyet. A sertéseket Szikáncson tartották az év nagy részében. Az ipari tevékenység is nagyon fontos volt az uradalom életében, jelentős bevétel származott a sörfőzés és a pálinkaégetés hasznából.

A XVIII. században nélkülözhetetlen étkezési és világító olajat a lakosság lenmagból, tők-magból, repceből maga állította elő. A téglaegetés is jellemző volt a Károlyiak tevékenységére. A téglát akkor nőtt meg az érdeklődés, amikor a fából tákolt kémények építését megtiltotta a vármegye. Megjegyzendő, hogy 1848-ig a város téglagyárat nem tarthatott fenn, csakis az uradalom kapta rövid időre haszonbérbe. Az uradalom gazdálkodására jellemző, hogy először az állattenyésztés volt a fő, majd a XIX. század fordulójától a földművelés is felzárkózott. Meg kell még említeni a takarmány- és ipari növények termesztését is. A földesuri majorságok a reformkorban léptek az irányított gazdálkodás útjára, ami a mezőgazdasági termékek előállítását, valamint nagyüzemi feldolgozását is jelentette.

A Károlyi-uradalom története a XIX–XX. században

1827-ben került sor a „nagy osztályra”, a Károlyi Sándor óta egyben tartott hatalmas birtok felosztására. Ismeretes a mágocsi uradalom leírásából a három testvér: István, Lajos, György osztozkodása, a Vásárhelyt körülvevő majorságok kialakulása. Voltak az úgynevezett közösen hagyott javak. Valójában az összes kisebb királyi haszonvétel a közös uradalomé maradt a hozzájuk tartozó épületekkel, földterületekkel. A közös uradalom jövedelmét jelentősen megnövelte az 1847. évi legelőelkülönítési szerződés. Ugyanis 1847. október 1-jén a város és az uradalom által eddig közösen használt legelőket elkülönítették. Másik fontos esemény az uradalmi csendőrség létrehozása volt, hiszen 1847 utolsó napjaiban erről tárgyaltak a kerületi szék tanácskozásain a helyzet az volt, hogy ebben az időben a megyei közbiztonság megingása a vármegyét lovascsendőrség megszervezésére kényszerítette. A márciusi forradalom kezdetén az uradalom legfontosabb feladata a majorsági földek haszonbérbe adása volt. Nagyon fontos, hogy a tanács 1848. április 8-án megtárgyalta a tőle még a XVIII. század végén erőszakkal elvett kistói, pamukki, hajdai és mártélyi veteményföldek sorsát. Ezután még nagyobb remények csillantak fel a vásárhelyiek előtt. Szerették volna ugyanis a közlegelőt visszaszerezni. Ebben a törekvésükben Szabó László kerületi ügyész támogatása is szóba került. Végül is a vásárhelyiek felbuzdulását Klauzál Gábor hűtötte le, aki azt a bizalmas tanácsot adta a nép vezetőinek, hogy a város tekintse a legelő elkülönítési szerződést felbonthatatlannak. Április 2-án a Csendő Felügyelő Helybeli Bizottmány kérte a robot eltörlését. Az úriszéket is megszüntették, de csak május 17-én került sor a tömlőc átadására. „*Ferenc József császár tábora*” 1849. augusztus 3-án szállta meg Hódmezővásárhely városát. Azon az évszázakán sok család ismerte meg a szabad rablás rémségeit. Az egyik levél alapján megtudhatjuk, hogy miként rabolták ki és alázták meg a Károlyi-uradalom tompaháti ispánját.

A szabadságharc leverése utáni új korszakban a jobbágyok továbbra is a magukénak vallhatták a volt telki állományt. A továbbiakban császári hatóságok intézkedésére megkezdődött a földek telekkönyvezése. Ez a rendelet érintette az uradalom földjeit is. A másik fontos tény a földtehermentesítés megindulása. Természetesen ezalatt az uradalmi földek bérbeadása zavartalanul folyt. Nemcsak a nagybérlők voltak, hanem megjelentek az alhaszonbérlők, a subarendások. A kisebb királyi haszonvételeket a közös uradalom fennállása (1827) óta folyamatosan haszonbérlőknek adta bérbe. Legkorábban a kocsmáltatás joga körül forrtak az indulatok. Az uradalom földjei 1862-ig közösen maradtak. 1852-től 1862-ig elvégezték az ármentesítési és folyószabályozási munkálatokat. Az 1857-ben megkötött haszonbérleti szerződések csak 1862-ben jártak le, ezért eltolódott 1862-re a közös földek felosztása. „A pótosztály” tulajdonképpen csak a földekre terjedt ki. Nagyon fontos megemlíteni azt, hogy a jogok és a hozzájuk tartozó épületek 1873-ban kerültek megvétel során a város tulajdonába.

A felosztás következményeként (1) a négyre csökkent külterületi csárdától leválasztották az addig hozzájuk tartozó csárdaföldek egy részét; (2) a grófi testvérek a halászati jogot maguk között megosztották; a „pótosztály” után nem volt többé halászati joga a közösnek, csupán az egyes rátáknak; (3) megkezdődött a grófi földek nagyméretű eladása.

A közös uradalom földhaszonbérletei 1862 után jelentéktelen summára zsugorodtak. 1873 őszén megegyezés jött létre a közös uradalom és Vásárhely város között. A gróf Károlyi Nem-

zetség Pesti Főpénztárának számadásaiban ettől kezdve kevesebb tétel szerepel a vásárhelyiekéből. 1877. november 17-én hivatalosan kihirdették György gróf végrendeletét. Az örökösök: gr. Károlyi Gyula (9/30), gr. Károlyi Viktor (7/30), gr. Károlyi Tibor (7/30), gr. Károlyi István (7/30).

Egyetlen leánya, Pálma grófnő számára 500 000 Ft-ot kért a négy testvértől. Gábor fiát az örökrészből kitagadta. 1890 februárjában a még életben lévő 3 fiútestvér elhatározta, hogy felosztja az eddig közösben maradt ingatlant, de ennek kidolgozása csak november 15-re készült el. Gyula gróf örökösének a közös uradalom fenntartása addig volt indokolt, amíg nagykorúvá nem váltak. 1896-ban Erzsébet grófnő nagykorú lett (24 éves!), így az ő birtokait kiemelték a közösből. Ugyanez időben Károlyi Mihály örökrészenek kiszakítását is elhatározták, ugyanis két év múlva lett volna nagykorú. A két nagykorú testvér célja az volt, hogy birtokcserét hajtsanak végre. Gr. Károlyi Mihály eladási lehetőséget adott a városnak. Ez alapján a város az atkai 401 hold megvétele mellett döntött. A hódmezővásárhelyi külterület Répásháti dűlőjét, Mészárszékszikáncsi dűlőjét önkéntes nyilvános árverésen 1804. február 22-én eladásra kínálták. A 73 parcellából csak 8 maradt eladatlan. A répásháti birtokrész Károlyi Erzsébet grófnőé lett. Gr. Károlyi Mihály egyéb atkai birtokai is elkelték árveréssel. Az 1904. szeptember 29-i szerződés alapján Gojdár János és 21 társa vásárolták meg. Ténylegesen így szűnt meg végleg gr. Károlyi Mihályvásárhelyi birtokossága. A földosztáskor már csak Károlyi György dédunokájának (b. Karg Györgyné) is már csak a serházoldali 58 kh. területe volt meg. 14 földigénylőnek jutott belőle, átlagosan 3-tól 5 holdas parcella.

Évszázados küzdelem után a 25 000 holdnyi Károlyi-birtokot a parasztság hol vétellel, hol parcellázással, hol állami támogatással, hol bankkölcsönrel megszerezte magának.

ifj. Pintér István

Felhasznált irodalom: *Herczeg Mihály*: A grófi Károlyi család hódmezővásárhelyi uradalma a XIX–XX. században. Szeged, 1994.; *Nagy István* (főszerk.): Hódmezővásárhely története I. A legrégibb időktől a polgári forradalomig. Hódmezővásárhely, 1984. 504–517. old.

Felsőrácegres: ennyi maradt a régi kastélyból (Móser Zoltán felvétele)